

DEELNAME VAN NEDERLANDSE PIJPENMAKERS AAN TENTOONSTELLINGEN

door Lodewijk van Duuren

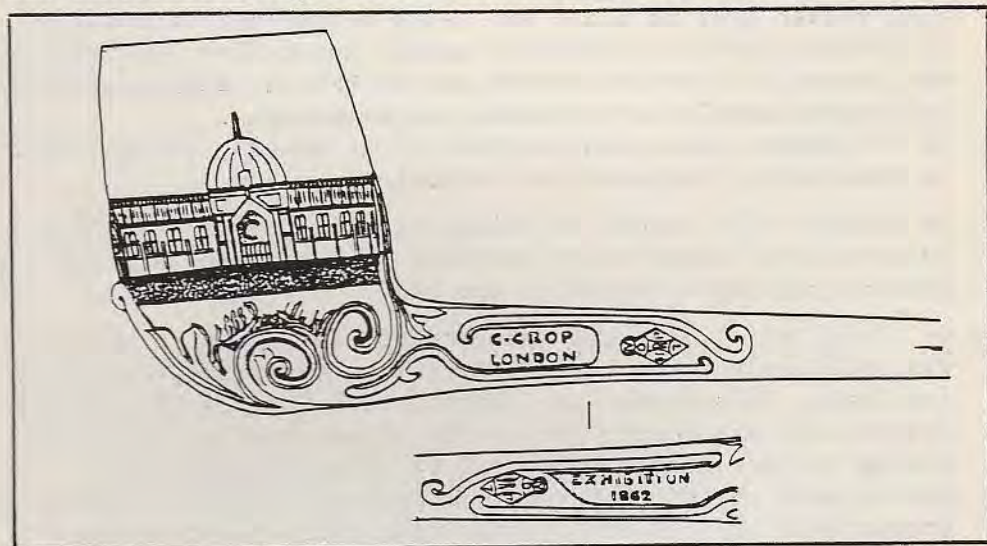
Inleiding

Een meer dan honderd jaar oude traditie van wereldtentoonstellingen werd vorig jaar voortgezet met een tentoonstelling in Sevilla. De eerste stappen voor een volgende tentoonstelling zijn inmiddels genomen. Het te Parijs gevestigde 'Bureau International des Expositions' heeft de wereldtentoonstelling in 1996 in Hongarije reeds goedgekeurd. Het begin van deze traditie ligt in het jaar 1851 in Londen met een wereldtentoonstelling in het Crystal Palace (*afb. 1*).

Nationale tentoonstellingen begonnen echter al een halve eeuw eerder. In Nederland werd de eerste nationale nijverheidstentoonstelling in 1808 in Utrecht gehouden.

Omdat voor de pijpennijverheid het commerciële belang veel verder reikte dan de lokale markt, was deelname aan wereld-, nationale, provinciale en vaktentoonstellingen van groot belang. Een aantal fabrikanten, met name de grotere firma's, heeft dit belang ook ingezien en aan deze tentoonstellingen deelgenomen.

In de vorige eeuw was er een ware hausse in nijverheidstentoonstellingen; naast wereld- en nationale tentoonstellingen speelden ook de provinciale, regionale en lokale tentoonstellingen een rol. In deze eeuw is de deelname van pijpenmakers aan tentoonstellingen sterk verminderd, voornamelijk veroor-

Afb. 1

zaakt door het afnemende belang van de pijpenindustrie. Wel vindt in deze eeuw nog een verschuiving plaats van algemene naar meer specifieke tentoonstellingen, waaronder vaktentoonstellingen. Deze nemen ook voor andere takken van nijverheid gedeeltelijk de rol van de algemene tentoonstellingen over. De pijpenmakers hoopten met de deelname aan deze tentoonstellingen hun klantenkring te vergroten. Echter niet alleen de deelname zelf leverde reclame voor het bedrijf, ook de behaalde medailles konden later als bewijs voor een goed produkt dienst doen. Nog jaren later prijken de medailles op allerlei reclamedrukwerk.

De tentoonstellingen gingen vrijwel altijd vergezeld van fraai uitgevoerde catalogi en juryrapporten. Deze publikaties vormden de belangrijkste bronnen, waaruit dit artikel is samengesteld.

In de periode 1813-1830 vormden België en Nederland één koninkrijk en namen pijpenmakers over en weer aan nationale tentoonstellingen deel. Daarom is de tentoonstelling in Brussel uit die periode bij de nationale tentoonstellingen vermeld. Dit artikel geeft na bespreking van de uitvoering van de stands, de tentoongestelde produkten en medailles een lijst van de deelnemende pijpenmakers en tentoonstellingen.

Uitvoering stands

De wijze van uitstellen van de produkten varieerde van zeer eenvoudig tot zeer uitgebreid. Dit was voornamelijk afhankelijk van hetgeen de fabrikant zich kon permitteren en van de aard van de tentoonstelling (afb. 2).

Afb. 2

Afb. 3

Op de nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid (1898) volstond de firma Goedewaagen met een reclamebord met Goudsche pijpen (36). Op de wereldtentoonstelling in Philadelphia stond daarentegen van dezelfde firma een achthoekige tapstoelopende toren van bijna vier meter (26). Op de tentoonstelling in Arnhem (1879) stond een vierkant middenstuk achter vitrine, staande op een houten voetstuk, bevattende pijpen, eveneens van Goedewaagen (5). Mogelijk is dit dezelfde stand als is afgebeeld op de foto achterin Catalogus No. 6 van Goedewaagen. Op deze foto is op de voorgrond een pottenbakker op een draaischijf werkzaam. Eveneens demonstreerde een pottendraaier zijn vak bij het bezoek van hare majesteits hofhouding aan de tentoonstelling van Aardewerk en Goudsche pijpen in de sociëteit 'Ons Genoegen' te Gouda (1911). *"Vluchtig werden de verschillende stands bezichtigd en korten tijd verwijld bij de in werking zijnde draaischijf voor gewoon aardewerk van de firma Goedewaagen en Zonen, waar kleine eenvoudige aardewerkproducten werden aangeboden en bij de firma P. van der Want Gzoon, waar aan elk een doosje met miniatuurpijppjes werd uitgereikt."* (12). Een dergelijk geschenk bood de firma Goedewaagen aan koning Willem III aan, toen deze de stand van Goedewaagen op de nijverheidstentoonstelling in Amsterdam in 1883 bezocht (27).

Tentoongestelde produkten

Iedere deelnemende pijpenmaker zal op de tentoonstellingen zijn beste beentje voorgezet hebben, om met een aantrekkelijk beeld van zijn assortiment aspirant-kopers en handelaars tot klant te maken. Natuurlijk werden steeds de mooiste, beste en nieuwste produkten uit het assortiment aan de kijkers getoond. De nieuwigheden konden vaak op een aparte vermelding rekenen. Zo laat Goedewaagen op de wereldtentoonstelling in Wenen in 1873 pijpen met lichtglazjes, *"microscopische photographieën"*, zien, die waren uitgesteld op twee ronddraaiende schijven (26). Dat het getoonde assortiment vrij groot kon zijn, zien we bij P.J. van der Want in Arnhem in 1868 waar 150 verschillende pijpen tentoongesteld zijn (29), maar hij wordt nog overtroffen door Goedewaagen, die in Wenen in 1873 meer dan 200 verschillende pijpen laat zien (26).

Over de afzonderlijke produkten geven de catalogi en rapporten in wisselende mate informatie. Meestal wordt volstaan met de vermelding: *"pijpen"*, *"tabakspijpen"*, *"aarden pijpen"*, *"sigarenpijpen"* enz. Slechts een enkele keer worden verschillende typen pijpen benoemd, zoals: *"Koopvaart en Zeehandel, Huwelijksrouw, Devies de Vriendschap"* (C. Prince, Haarlem, 1825) en *"Konings-, Vredebest- of Fortuinpijpen"* (P.J. van der Want

JAN PRINCE & CIE

GOUDA.

FABRIKANTEN VAN

lange en korte Goudsche Pijpen,

zoowel voor *Binnenlandsch* verbruik als voor *Export* naar *Engeland, Schotland, Ierland, België, Frankrijk, Spanje, Duitschland, Noorwegen, Oost- en West-Indiën, Noord- en Zuid-Amerika, Australië en Afrika*, bekend onder de

GEDEPONEERDE FABRIEKSMERKEN:

De Melkmeid, het Lam onder den Boom, de Bot, de Leeuw in den Hollandschen Tuin, de Staande Leeuw, de Harp, het Oost-Indisch Compagnie's Wapen, de Haan, (Z), de gekroonde A, BS, TD, 46 en 51.

BEKROOND OP DE TENTOONSTELLINGEN:

te Dublin, Haarlem, Amsterdam, Sydney en Melbourne.

FABRIKANTEN VAN

GOUDA'S AARDEWERK,

alsmede

BLOEMPOTTEN, STEKPOTTEN, HANGPOTTEN,
ZAAIBAKKEN, BLOEMBOLSHOTELS en BLOEMHANGERS.

BEKROOND OP DE TENTOONSTELLINGEN:

te Amsterdam (1880), Arnhem, Appingadam, Groningen, Veendam,
Zeist, en Amsterdam (1883). *Diploma Gouden Medaille.*

SNELWATERFILTERS,

ter bekoming van spoedig gezuiverd Drinkwater, in zes soorten.

GROSSIERS IN

Bergsch-, Oosterhoutsch-, Friesch-, Keulsch- en Frechner Aardewerk,
BIERKRUIKEN en JACOBA INLEGPOTTEN.

KOOPLIEDEN IN

Pijpaarde, Leoderts, Bruinsteen en Gemalen Glazuren
voor Glasblazerijen, Aardewerk- en Pannefabrikanten.

Azn., Delft 1849) (29).

Het is opvallend dat er veel pijpenmakers zijn die naast pijpen, of in afwisseling met, ook aardewerk tentoonstellen. De firma J. Prince & Cie staat op de ene tentoonstelling met pijpen en op de andere met aardewerk. Door zowel pijpen als aardewerk te produceren trachten de fabrikanten het bedrijf een bredere en daardoor solidere basis te geven (afb. 3 en 4) Voor zover bekend heeft de pijpenfabriek Trumm-Bergmans uit Weert niet met stenen pijpen, maar wel met ovenvloertegels en ovenstenen op de Internationale Bakkerij Tentoonstelling gestaan in 's-Hertogenbosch in 1909 (afb. 5).

Afb. 5

Op de Leipziger Messe in 1925 stond Trumm-Bergmans met bruyère pijpen. Op een bewaard gebleven plattegrond is aangekrast waar de stand van deze Weertse firma heeft gestaan (31).

Soms werden behalve eigentijdse produkten ook pijpen van vroeger tijd getoond. Op de tentoonstelling in Haarlem van 1825 laat P. Stomman behalve "diverse tabakspijpen" de evolutie van de Goudsche pijp zien. "Hij heeft er eene reeks stukken van oude pijpen bij gevoegd, om, door eenen soort van volgorde, den gang en de vorderingen der Goudsche fabriek, van der zelve oorsprong af aan te toonen" (21).

Medailles

De fabrikanten die zich onderscheiden hadden in kwaliteit, originaliteit of vernieuwing kwamen in aanmerking voor medailles of andere onderscheidingen. Ook de uitvoering van de stand

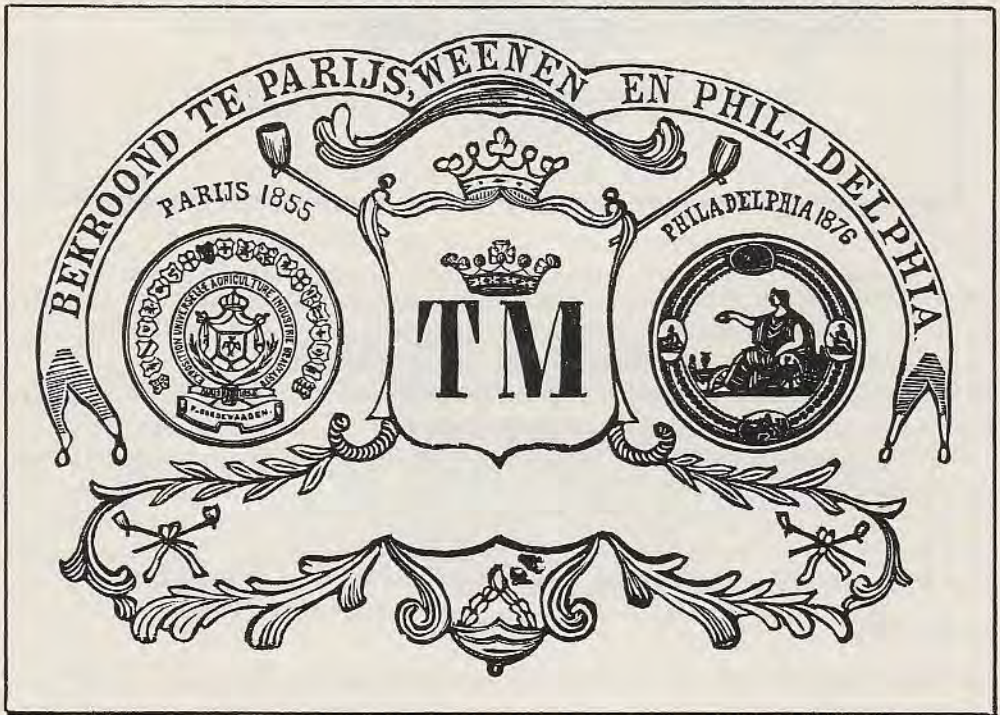
en de uitstalling van de produkten speelden mee bij de beoor-
deling door de jury.

De hoogste onderscheidingen waren medailles, uitgevoerd in
goud, zilver en brons. Lagere beloningen die werden uitgereikt
waren verdienste-penningen, eervolle vermeldingen en dergelij-
ke.

De uitreiking van de medailles was meestal een bijzonder fees-
telijke gebeurtenis, waarbij zelfs leden van het koninklijk
huis aanwezig waren. De kranten besteedden uitvoerig aandacht
aan de tentoonstellingen en de inhuldigingen. Dat aan twee
pijpenfabrikanten op de wereldtentoonstelling te Parijs een
beloning ten deel was gevallen, was in ieder geval zo bijzon-
der, dat het Statistisch Jaarboek over 1855 er melding van
maakte (37).

Het aandeel van de deelnemers dat een medaille of ander eerbe-
wijs ontving was overigens relatief groot. In 1868 zouden er
in Arnhem op de 1178 inzendingen 242 onderscheidingen zijn
uitgereikt (29).

Omdat de behaalde beloningen als bewijs golden voor goede kwa-
liteit, drukten de fabrikanten de afbeeldingen van de medail-
les vaak op hun reclamedrukwerk af, zoals catalogi, adverten-

Afb. 6

The Royal Dutch Clay Pipe Manufactory. - Gouda, Holland.

TELEFOON N°102.

FABRIEK VAN PIJPEN EN GOUDSCH AARDEWERK

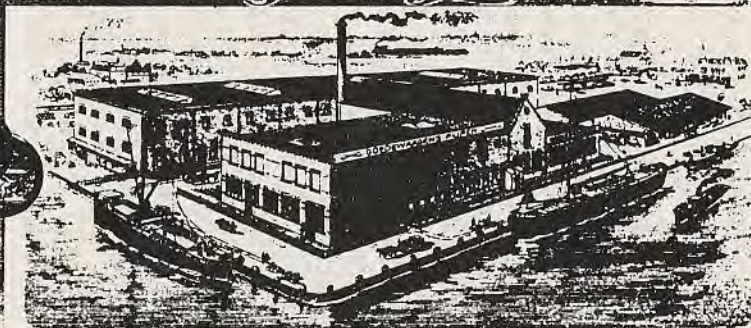
KONINKLIJKE
HOLLANDSCHE PIJPFABRIEK

P. Goedewaagen & Zoon

TELEGRAM-ADRES:
GOEDEWAAGEN PIJPEN

BATAVIA 1880

MANUFACTURERS AGENT FOR THE

UNITED KINGDOM.

BOUGHT OF

H. CULLABINE.,

Clive House, Southlands Road, YORK. 191

GEDEPONEERDE
FABRIEKSMERKEN

ES

DW

82

M.

M. B. Arps & Zoon, R. Am.

ties, briefhoofden, visitekaartjes en verpakkingen (*afb. 6,7*). In plaats van afbeeldingen werden ook wel alleen de namen van de tentoonstellingen met plaats en jaartal op dergelijk drukwerk vermeld.

Het meest succesvol in het behalen van medailles is de firma Goedewaagen geweest. Op catalogus en briefhoofd staan afbeeldingen van tenminste elf medailles. Ook met deelname staat deze firma aan de top, met zeker vijftien tentoonstellingen. Andere firma's die regelmatig deelnemen, zijn Jan Prince & Cie en P.J. van der Want. Van de laatste fabrikant zijn geen catalogi of briefhoofden bekend, waaruit de deelname aan tentoonstellingen blijkt. De eerstgenoemde firma Jan Prince & Cie heeft in zijn catalogus echter wel onderscheidingen van vijf tentoonstellingen afgebeeld (8). Dezelfde vijf zijn ook genoemd in een advertentie van Prince & Cie: het zijn Haarlem 1861, Amsterdam 1866?, Dublin 1865, Melbourne 1880 en Sydney 1879. In de advertentie zijn onder het kopje GOUDA'S AARDEWERK nog zeven andere tentoonstellingen genoemd (*afb. 4*) (28). Firmant van de firma Jan Prince & Cie was C.J.C. Prince, waarschijnlijk behorend tot de betere stand in Gouda, want bij zijn overlijden wordt er in Amsterdam een speciale veiling van zijn nalatenschap gehouden. Hieronder bevinden zich ook medailles van tentoonstellingen, echter niet één van bovengenoemde maar wel die van Brussel in 1841 en Londen in 1851 (3).

Aan het begin van de twintigste eeuw, toen het belang van dergelijke beloningen afgenomen was, verdwenen ook de medailles van het reclamedrukwerk. In de advertentie van Goedewaagen in de catalogus van de Goudsche tentoonstelling in 1913 zijn bijvoorbeeld geen medailles opgenomen (6).

Lijst van Nederlandse pijpenmakers op tentoonstellingen

WERELDTENTOONSTELLINGEN

PARIJS 1855

P. Goedewaagen (Gouda); bronzen medaille 2e klas (10,14,17,26)

P. J. van der Want (Gouda); bronzen medaille 2e klas (10,14,26)

1 onbekende Nederlandse pijpenmaker (10,24)

LONDEN 1862

Prince & Co (Gouda); o.a. verglaasde tabakspijpen (23)

DUBLIN 1865

Jan Prince & Cie (Gouda); pijpen (28)

PARIJS 1867 Exposition Universelle

P. van der Want Azn. (Gouda) (32)

- P. J. van der Want Azn. (Gouda) (32)
 Onbekende pijpenmaker (32)
- WENEN 1873
 P. Goedewaagen (Gouda); meer dan 200 soorten pijpen (muster pfeifen, auch glasirte pfeifen); Anerkennungs-Diplom (17, 22,26)
- PHILADELPHIA 1876 International Exhibition
 P. Goedewaagen (Gouda); aarden tabakspijpen (chemical stoneware and stoves) (15,17,26)
- PARIJS 1878 Exposition Universelle Internationale
 P. Goedewaagen (Gouda); pipes en terre; medaille de bronze (11,26)
- SYDNEY 1879
 Jan Prince & Cie (Gouda); pijpen; first degree of merit (16,28)
- MELBOURNE 1880
 Jan Prince & Cie (Gouda); pijpen; 2e klasse van verdienste (1,28)
- AMSTERDAM 1883 Internationale Koloniale en Uitvoerhandel Tentoonstelling
 P. Goedewaagen (Gouda); gouden medaille (26)
 Jan Prince & Cie (Gouda); Gouda's aardewerk; gouden medaille? (28)
- ANTWERPEN 1885 l'Exposition Universelle et Internationale d'Anvers
 P. Goedewaagen (Gouda); gouden medaille (26)
- ALGEMENE NATIONALE TENTOONSTELLINGEN IN NEDERLAND
- UTRECHT 1808 Openbare Tentoonstelling van de Voortbrengselen van Volksvlijt
 H. & A. Herbus (Gouda); eenige monsters tabakspijpen; aanhaling (19,29,35)
 P. Stomman (Gouda); onderscheidene soorten van tabakspijpen (19,29,35)
- HAARLEM 1825 Tentoonstelling van Nationale Nijverheid
 C. Prince (Gouda); groot aantal tabakspijpen van verschillend formaat (de grootste 37 de kleinste 21 duim) sommige glad, andere gegraveerd met voorstellingen als koopvaart en zeehandel, huwelijksstrouw of het devies de vriendschap; meest eervolle melding (14,20,21,29)
 P. Stomman (Gouda); diverse tabakspijpen; bronzen medaille (14,20,21,29)
- BRUSSEL 1830 Tentoonstelling van Nationale Nijverheid

- Adriaan van der Want Gzn. (Gouda); 4 gros pijpen (9,29)
- DELFT 1849 Nationale Nijverheids Tentoonstelling
P.J. van der Want Azn. (Gouda); allerlei soorten pijpen zo-
als konings-, vredebest- of fortuinpijpen (29)
- HAARLEM 1861 Algemeene Nationale Tentoonstelling
F.S. Sparnaay (Gouda); o.a. bloemvazen, chocoladeketels en
theestooftjes (29)
J. van Baalen (Gouda); 40 verschillende Goudse pijpen (29)
H. van der Pool (Gouda); diverse Goudse pijpen (29)
P.J. van der Want Az. (Gouda); verschillende soorten Goudse
pijpen; eervolle vermelding (2,29)
Jan Prince & Cie (Gouda); verschillende Goudse tabaks- en
sigarepijpen en Gouds aardewerk; 2e medaille (2,29)
- AMSTERDAM 1866 Algemeene Tentoonstelling van Neder-
landsche Nijverheid en Kunst
J. Prince & Co (Gouda); Goudse tabaks- en sigarepijpen (29)
P.J. van der Want (Gouda); 130 verschillende Goudse tabaks-
en sigarepijpen (29)
- ARNHEM 1868 Tentoonstelling van Nederlandsche Nij-
verheid en Kunst
P. van der Want Gzn. (Gouda); allerlei pijpen (29)
P. J. van der Want (Gouda); 150 verschillende pijpen (29)
- ARNHEM 1879 Tentoonstelling van Nederlandsche en
Koloniale Nijverheid
P. Goedewaagen (Gouda); pijpen; verdienste penning(5,26,29)
- OVERIGE TENTOONSTELLINGEN
- AMSTERDAM 1880
Jan Prince & Cie (Gouda); Gouda's aardewerk (28)
- APPINGEDAM, ARNHEM, GRONINGEN, VEENDAM en ZEIST voor 1889
Jan Prince & Cie (Gouda); Gouda's aardewerk (28)
- BATAVIA 1893 Tentoonstelling van Landbouw, Nijver-
heid en Veeteelt
P. Goedewaagen (Gouda); verdienste penning (26)
- 's-GRAVENHAGE 1898 Nationale Tentoonstelling van Vrouwen-
arbeid
Firma Goedewaagen & Co (Gouda) (36)
- AMSTERDAM 1909 Middenstandstentoonstelling
P. Goedewaagen & Zoon, pijpen- en aardewerkfabrikanten
(Gouda); gouden medaille (18)
- 's-HERTOGENBOSCH 1909 Internationale Bakkerij Tentoonstel-
ling
Trumm-Bergmans (Weert); waarschijnlijk ovenvloertegels en
ovenstenen; hoogste onderscheiding (30,31)

- GRONINGEN 1903 Tentoonstelling van Nijverheid en
Kunst-Industrie
- P. Goedewaagen (Gouda); verdienste penning (26)
- AMSTERDAM 1903
- P. Goedewaagen (Gouda); (7)
- GOUDA 1911 Tentoonstelling van aardewerk en
Goudsche pijpen
- P. Goedewaagen & Zn (Gouda); Goudsche pijpen en aardewerk
 P. van der Want Gzn. (Gouda); Pijpen
 Van der Want & Barras, Eerste Ned. geëmailleerde-pijpen-
 fabriek (Gouda)
 Corn. Jonker Zoon (Gouda) Goudsch aardewerk, bloempotten
 G. Prince & Zonen (Gouda) Grof aardewerk en bloempotten
 (allen:12)
- GOUDA 1913 Tentoonstelling Handel, Industrie en
Kunst Gouda
- P. Goedewaagen (Gouda) (6,26)
 Corn. Jonker Zoon (Gouda) (6,26)
 G. Prince & Zonen (Gouda) (6,26)
- AMSTERDAM 1923 of 1924 TABA Groote Internationale
Tentoonstelling voor de tabaks-, siga-
ren-, sigarettenindustrie en aanver-
wanten
- Goedewaagen Koninklijke Hollandsche Pijpen en Aardewerk-
 fabriek (Gouda) (13)
- LEIPZIG 1925 Leipziger Messe und Ausstellung
- Trumm-Bergmans (Weert); bruyère pijpen (31)

BRONNEN

- 1 Algemeen Verslag van de Internationale Tentoonstelling te Melbourne 1880-1881.
- 2 Algemeene Nationale Tentoonstelling Haarlem 1861. Verslag uitgebragt door de Jury van beoordeeling. Haarlem
- 3 Belangrijke kunstveiling bij H.G. Bom. Collectie van C.J.C. Prince te Gouda en verschillende andere nalatenschappen 14 Juni 1898. Amsterdam, 1898.
- 4 Catalogus aanwijzende de namen en woonplaatsen van de fabriekanten van het Koninkrijk, met eene korte opgave der voortbrengselen hunner nijverheid. Gent, 1820.
- 5 Catalogus der Nationale tentoonstelling van Nederlandsche en Koloniale Nijverheid te Arnhem 1879. Arnhem.
- 6 Catalogus der Tentoonstelling van Handel, Industrie en Kunst te Gouda van 27 Augustus tot 20 September 1913. Gouda.
- 7 Catalogus Goedewaagen No. 6.
- 8 Catalogus Jan Prince & Cie, pijpenfabrikanten GOUDA (Holland) No. 4.
- 9 Exposition générale des produits de l'industrie nationale à Bruxelles, juillet 1830. Admis à la troisième exposition générale à Bruxelles au mois de juillet 1830. Bruxelles 1830.

- 10 Exposition Universelle de 1855. Tome 2. Rapports du Jury Mixte International. Paris.
- 11 Exposition Universelle Internationale de 1878 à Paris. Catalogue Officiel, Tome V.
- 12 Goudsche Courant 50e jrg. 4 en 5 april, 7 april, 11 april, 18 april 1911. Goudsche Nationale Tentoonstelling van Aardewerk.
- 13 Groote Internationale Tentoonstelling voor de tabaks-, sigaren- en sigarettenindustrie en aanverwanten te houden van 15 Mei tot 1 Juni 1925 in het Paleis voor Volksvlucht te Amsterdam.
- 14 Lijst der tentoonstellers van voortbrengselen der nationale nijverheid te Haarlem aan welke eerepenningen ... zijn toegewezen en op den 10den Augustus 1825 aldaar uitgerekte.
- 15 Official Catalogue International Exhibition 1876. Philadelphia, 1876.
- 16 Official Record of the Sydney international exhibition 1879. Sydney, 1881.
- 17 Officiële Catalogus afdeeling Nederland der Internationale Tentoonstelling ... te Philadelphia 1876. Amsterdam.
- 18 Officiële Catalogus van de Middenstandstentoonstelling 1909 gehouden van 15 Juni - 1 Augustus in het Paleis voor Volksvlucht te Amsterdam.
- 19 Rapport aan zijne majesteit den Koning van Holland. 1808. Tentoonstelling van de voortbrengselen der volksvlucht en toewijzing der eerprijzen. 1808
- 20 Rapport de la commission supérieure sur les produits de l'industrie nationale exposés à Harlem dans les mois de juillet et août 1825. La Haye.
- 21 Rapport der hoofdcommissie ter beoordeling der voorwerpen van nationale nijverheid ten toon gesteld te Haarlem in de maanden July en Augustus 1825. 's Gravenhage 1825.
- 22 Verslag aan zijne excellentie den minister van binnenlandse zaken omtrent de wereld-tentoonstelling gehouden te Weenen van 1 Mei tot 2 November 1873. Leiden, 1874.
- 23 Verslag der werelddtentoonstelling te London in 1862. J.W. del'Campo. 's Gravenhage 1864.
- 24 E. H. von Baumhauer, 1857. Officiële lijst der bekrooningen, toegekend aan de Nederlandsche inzenders en werklieiden, door de internationale jury bij de Parijsche Werelddtentoonstelling. Haarlem.
- 25 D.H. Duco, 1980. De techniek van het pijpmakersbedrijf te Gouda. In: The archaeology of the clay tobacco pipe IV (Peter Davey ed.) BAR S92, 115-178.
- 26 D.H. Duco, 1982. Tentoonstellingsonderscheidingen nader bekeken. Pijpelijntjes 8(2), 1-10.
- 27 D.H. Duco, 1992. De tabakspijp als Oranje propaganda. Pijpenkabinet, Leiden.
- 28 L. van Duuren, 1987. Arbeidsomstandigheden in de pijpenfabrieken te Gouda. PKN 10 (37), 5-10.
- 29 Titus M. Eliëns, 1990. Kunst Nijverheid Kunstnijverheid, Nederlandse nijverheidstentoonstellingen in de negentiende eeuw. Zutphen.
- 30 J.P.A.M. Engelen, 1985. Afstammelingen van Westerwaldse pijpmakers in de beide Limburgen en pijpenfabriek Trumm-

- Bergmans te Weert. Pijpelogische Kring Nederland.
- 31 Correspondentie J.P.A.M. Engelen, 1992.
 - 32 J. Fraikin, 1981. Pipe makers in Wallonia. BAR International Series 106(i), 3-82.
 - 33 J. Fraikin, 1981. Papiers de Belgique. Liège.
 - 34 A. Lowijck, 1963. Poperinge - pijpenbakker. Ons Heem 17(5).
 - 35 S. Sarphati, 1862. Geschiedenis der tentoonstellingen van volksvlijt in Nederland. Amsterdam.
 - 36 M. Sparnaay, 1898. Souvenir aan de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid. Leiden.
 - 37 Statistisch jaarboek(je) voor het Koninkrijk der Nederlanden, jaargang 1857. Departement van Binnenlandsche Zaken.

NOTEN

- 1 (*Tentoongestelde produkten*) In sommige gevallen werden ook ter plekke aan de bezoekers pijpen verkocht.
- 2 (*Tentoongestelde produkten*) Volgens het orderboek van Trumm-Bergmans is er een zending pijpen geleverd voor een verkoopstand in Brockhausen. Tevens is er een levering geweest van een monstercollectie aan P.J. van der Want Gouda Keizerstraat 10/2 voor de jaarbeurs. Of deze aantekeningen ook deelname van Trumm-Bergmans aan een tentoonstelling betekende, is niet bekend.
- 3 (*Alg. Nationale Tentoonstellingen Brussel 1830*) Waarschijnlijk geen medailles uitgereikt.
- 4 (*Alg. Nationale Tentoonstellingen Delft 1849*) Geen medailles uitgereikt.
- 5 (*Middenstandstentoonstelling Amsterdam 1909*) Gouden medaille op een plakzegel vermeld (Corr. F. Tymstra).
- 6 (*TABA Amsterdam 1923 of 1924*) In de catalogus is een foto van de stand opgenomen.
- 7 (*Tentoonstelling Batavia 1893*) Op de penning staat 1893, echter op briefhoofd en catalogus 1898 (26).

AFBEELDINGEN

- 1 Pijp van C.Crop met tentoonstellingsgebouw, Londen 1862
- 2 'De tentoonstelling werd gebouwd door G. van Middelkoop'
- 3 Foto, Catalogus No. 6 van Goedewaagen
- 4 Reclame Jan Prince & Cie
- 5 Briefhoofd Trumm-Bergmans
- 6 Cliché fa. P. Goedewaagen (Helbers en Goedewaagen, blz.156)
- 7 Briefhoofd Goedewaagen (Duco)

Oproep

Het ligt in de bedoeling ook deelname van pijpenmakers uit België, Frankrijk, Duitsland, Engeland en andere landen te inventariseren. Zowel gegevens hierover als aanvullingen op de hier gepubliceerde lijst zijn van harte welkom bij de auteur.

Lodewijk van Duuren